

А. М. ВОІНАВА

(г. Гомель, УА “Гомельскі дзяржаўны
ўніверсітэт імя Францыска Скарыны”)

А. М. ФЕДАРАВА

(г. Гомель, УА “Гомельскі дзяржаўны
ўніверсітэт імя Францыска Скарыны”)

НАЙМЕННІ РАДЗІННА-ХРЫСЦІЛЬНАЙ АБРАДНАСЦІ Ў ГАВОРКАХ ДОБРУШСКАГА РАЁНА

У артыкуле разглядаюцца намінацыі радзінна-хрэсьбіннага абраду як часткі абрадавай лексікі беларусаў. Апісваецца лексіка, зафіксаваная на тэрыторыі Добрушкага раёна Гомельскай вобласці і сабраная падчас фальклорных і дыялекталагічных экспедыцый студэнтаў і выкладчыкаў Гомельскага дзяржаўнага ўніверсітэта імя Ф. Скарыны. Праведзена падрабязная семантычная класіфікацыя абрадавай лексікі, вызначаюцца шляхі яе ўзнікнення ў беларускай мове, вызначаны тыпы структурнай матывацыі.

Традыцыйная абраднасць садзейнічае акумуляцыі і перадачы культурнага вопыту народа, выконвае важную функцыю захавання этнічнай спецыфікі жыццёвага ўкладу і форм зносін, таму абрады і вераванні адносяцца да духоўнай культуры народа. Перадача абрадавага вопыту немагчыма без вывятлення сутнасці мовы і яе ролі ў фарміраванні нацыянальнага менталітэту, бо мова і культура звязаны паміж сабой: сістэма вобразаў, абрадаў, традыцый, якія існуюць у свядомасці чалавека, выражаюцца ў мове. Расшыфроўка семантыкі лексічных адзінак дае інфармацыю аб агульнай структуры абрада, аб сватаўспрыманні таго ці іншага калектыву, які праводзіць пэўны абрад.

Абрад асэнсоўваецца як паслядоўнасць дзеянняў, зваротаў да прадметаў, якія маюць сімвалічны сэнс, і звязаных з імі славесных выказванняў. У прадметным кодзе абрад высвечвае той бок рэчаў, дзеянняў, з’яў, якія ў звычайным жыцці не бачны, але на самой справе вызначаюць іх сапраўдную сутнасць і прызначэнне. Вырваныя са сваіх звычайных сувязяў, дзеянні, прадметы ў абрадзе трапляюць ва ўмовы новых заканамернасцей іх функцыянавання і злучэння, набываюць знакавы характар. У сукупнасці канструктыўныя адзінкі абраду ўтвараюць упарадкаваную знакавую сістэму.

Неад’емнай часткай кожнага абрада з’яўляецца яго лексіка, якая, побач з агульнымі найменнямі, у кожным рэгіёне мае свае адрознівальныя рысы. Комплекснае вивучэнне духоўнай спадчыны беларусаў, якое аб’ядноўвае этнаграфію, фальклор і мовазнаўства, з’яўляецца адным з самых актуальных і перспектыўных напрамкаў сучасных навуковых даследаванняў.

Аб’ектам нашага даследавання з’яўляецца лексіка радзінна-хрысцільнай абраднасці Добрушкага раёна. У дадзеным рэгіёне захаваліся самыя разнастайныя найменні, звязаныя і радзінамі і хрышчэннем дзіцяці, што прадстаўляе цікавасць да даследчыка, бо ў абрадавай лексіцы акумуляваны самыя старажытныя ўяўленні народа, адлюстраваны важныя падзеі ў грамадскім і сямейным жыцці, абазначаны значныя змены і падзеі ў жыцці чалавека – нараджэнне, хрышчэнне, сватаўство, заручыны, вяселле, пахаванне.

Радзільна-хрысцільны абрад працягвае сваё існаванне ў нашы дні, няхай і ў моцна змененым выглядзе. Як гэта ні парадасальна на першы погляд, у ім можна досыць выразна ўбачыць пераемнасць ў адносінах да радзінаў у традыцыйнай культуры: разнастайныя інавацыі і мадыфікацыі, як правіла, закранаюць толькі павярхоўныя ўзроўні рытуалу (якія адносяцца да плану выражэння), у той час, як глыбінныя і змястоўныя схемы адрозніваюцца ўстойлівасцю і аднастайнасцю.

У складзе радзіннай абраднасці вызначаюцца тры асноўныя моманты: само нараджэнне, прыём у грамадства новага члена і ачышчэнне маці і бабкі-павітухі. [1, с. 319]. У аснову размеркавання па семантычных групах можна пакласці агульныя прыкметы: падрыхтоўка да абраду, рытуальнае дзеянне, выкарыстанне ў абрадавай сітуацыі. Усе гэтыя моманты адлюстраваны ў абрадавай лексіцы: само нараджэнне, найменне дзіцяці, назвы асоб, звязаных з хрышчэннем, найменні прадметаў, звязаных з абрадам хрышчэння.

Адрознівальнай прыкметай абрадавай сітуацыі з’яўляецца абавязковасць такога кампанента, як паўтаральнасць. Абрад – гэта вызначанае традыцыйнае дзеянне ці сукупнасць дзеянняў, таму абрадавае найменне можа абазначаць адно дзеянне (выкупіць кашу) ці мноства акцый (хрысціць дзіця). Тэматычная класіфікацыя радзінна-абрадавай лексікі можа быць прадстаўлена наступным чынам:

1 *Падрыхтоўка да нараджэння*. Абрад уяўляе сабой зносіны чалавек – сілы прыроды, Бог, нізшыя духі. Абрад як параджэнне міфалагічных уяўленняў аб’ектывізуе спецыфічную свядомасць удзельнікаў абраду. Таму зразумелым становіцца строгае выкананне неабходных дзеянняў, ужыванне спецыфічных слоў.

Так, для таго, каб нараджэнне новага члена грамадства, прайшло лёгка, неабходна было выконваць шэраг засцярог: *З тых пор я ўсяго асцерагалася: не глядзелася амаль у зеркала, багата не ела (дзіце магло нарадзіцца галодным і быць усягда такім), не дазвалялася піць гарэлку, не прысутнічала на могільках пры пахаванні* [1, с. 189]. У Добрушскім раёне цяжарнай не дазвалялася глядзець, як колюць дровы: *Бацька праганяў заўсёды, баяўся, што дзіце на радзіца з заячай губой* [1, с. 189], нельга было стрыгчы косы, бо *“плод можа не развівацца”* [1, с. 191], нельга было брацца рукамі за твар, калі хто спужае: *“на тым месцы, за якое яна ўзялася, у дзеткі будзе вялікае краснае пятно”* [1, с. 191].

Набліжэнне родаў і самі роды будучая маці і ўсе члены сям’і ўтойвалі, каб не сурочыць і каб роды прайшлі лёгка. Для аблягчэння родаў былі свае абрадавыя дзеянні: адмыканне замкоў, развязванне вузлоў, расплятанне косаў парадзіхі, размешванне ў дзежцы хлеба для цеста, а калі *“было вельмі цяжка, парадзіху ўкладвалі на кажух з чорных бараноў і прымушалі мужа пераступіць чэраз яе”* [1, с. 196].

2 Назвы абраду і этапаў абрадаў: **адведкі, радзіны, втведы**: *Нельга было прыходзіць у адведкі з пустымі рукамі* [1, с. 200]; *На радзіны ішлі ўсё* [1, с. 194]; **хрэсьбіны, хрысціны, красціны, хрэшчэнне**: *Маці з бацькам самі назначалі дзень хрэсьбін* [1, с. 187]. *Пры хрэшчэнні дзіце апускалі ў ваду* [1, с. 189]; *Патом садзяцца ўсе за стол, атмячаюць хрысціны* [1, с. 194]. **“закусіць” рабёначка**: *Яна роды прыме, рабёначка “закуся” і перавяжа суровымі ніткамі* [1, с. 196]; **выкупіць кашу**: *Затым прыносяць кашу і нехта павінен яе выкупіць* [1, с. 188]; **падманка**: *Той, хто паймаў кашу, вынося спачатку “падманку”*. **Расвет**; **разбіць гаршок**: *Той, хто заплаце большы выкуп, меў права разбіць гаршок з кашай* [1, с. 196]; **вадзіць ‘хвост’, пахмелье**: *Пасля вадзілі “хвост”. Вечарам павітуху каталі па сялу на баране* [1, с. 193]; *Але на другі дзень госці зноў сабіраліся ў гэтай хаце, пачыналася пахмелье* [1, с. 198]; **асцерагацца**: *З тых пор я ўсяго асцерагалася: не глядзела ў зеркала, багата не ела* [1, с. 189].

3 Назвы асоб, якія ўдзельнічаюць у абрадзе. Пры нараджэнні дзіцяці галоўнымі асобамі з’яўляюцца, канечне, **рожаніца, парадзіха**: *Праз некалькі дзён бабка ідзе атведаць рожаніцу* [1, с. 199], *Калі разсала парадзіха, вешалі поцілку, каб не бачылі мужыкі* [1, с. 193]; На хрэсьбінах пачэснае месца займала **баба, бабка, павітуха, бабка-павітуха** – абавязкова невялікая паважаная жанчына, якая ведае замовы: *Абавязкова ў бабкі-павітухі не даўжно быць мужыка і яна павінна была мець “лёгкую руку”* [1, с. 196]; *Роды прымала бабка-павітуха* [1, с. 192].

Як ужо адзначалася, для хрэсьбіннага абраду ўласціва засцерагальная функцыя, таму да хрышчэння *дзіце начка ні ў коім выпадку нельга нікому паказаваць – могуць зглазіць* [1, с. 191].

Хрэснікам называлі дзіця, якое хрысцілі: *І ўжо тут спавівалі хрэсніка ў пялёнкі, якая дарыла яму хросная матка* [1, с. 197].

Калі нараджэнне дзіцяці суправаджалася тайнай і шматлікімі забабонамі, то ў наступным этапе радзіннага абраду ўдзельнічае вялікая колькасць народу. Для **нованароджанага**: *Ідзе бацька нованароджанага і прыглашае да сябе бабу, куму, кума*. [1, с. 191]

выбіраюцца **хросная маці, хросны бацька**: *Хроснага бацьку выбірае бацька дзіцёнка. Хросную – мама дзіцёнка* [1, с. 191]; **хросныя, кросныя радзіцелі, хрэсныя бацькі**: *Хросныя павінны быць маладзейшымі за бацькоў, каб дапамагаць хрэсніку, як у яго не астанеца родных бацькоў* [1, с. 201]; *Пры краішчэнні галоўнымі ўдзельнікамі кросныя радзіцелі* [1, с. 193]; *У дзень хрэсьбін прыходзілі хрэсныя бацькі* [1, с. 197]. Пасля абраду хрышчэння бацькі дзіцяці і хросныя становяцца **кумамі**: *кумы, кум і кума: Каб пахрысціць дзіця, прыглашаюць кума і куму* [1, с. 201]; *Кумы прыходзілі рана* [1, с. 187]. Фіксуецца ў Добрушскім раёне і зборная лексема **кумаўя**: *Нельга было ругацца з кумаўямі* [1, с. 193] **бацюшка, поп, свяшчэннік**: *Дзяцей хрысцілі, звалі бацюшку* [1, с. 201]; *Поп павінен адчытаць малітву* [1, с. 187]; *Свяшчэннік чытае тры разы малітву* [1, с. 203].

4 Назвы рытуальных прадметаў або сімвалаў, якія выкарыстоўваліся падчас абраду. Своеасаблівымі з’яўляюцца суадносіны абрадавага знака і падзеі, рэчы, якую ён абазначае, у параўнанні з агульнамоўным знакам. Абрадавы знак імпліцытуе рэчы, якія маюць асаблівую каштоўнасць і выкарыстанне іх лічыцца абавязковым: **хрэст, крэсік**: *Хросны купляе крэсік* [1, с. 191]; **вяровачка з “праскуркай”**: *Кагда жанчынка едзе ражаць, ёй на шыю завязваюць вяровачку з “праскуркай”, штоб Бог ёй радзіць дапамог* [1, с. 191]; **хлеб-соль**: *Бабка ў рукаў бацькавай рубашкі закручвала вугаль, хлеб-соль, каб дзіця ў жыцці не мала патрэбы* [1, с. 197].

Абавязковым прадметам у Добрушскім радзінна-хрэсьбінным абрадзе былі **ручнік, палаценца**: *Хроснае купляе палаценца, якім дзіцёнка абціраюць* [1, с. 191]; **венік, венік-галень**: *Адразу пасля нараджэння дзіцяці ў галаве маці клалі венік-галень, які аберагаў жанчыну ад сурокаў* [1, с. 196]; *Потым бабка-навітуха брала тры галінкі з веніка, дзелала з іх крэст і клала на дол* [1, с. 191].

Шмат увагі надавалася **гаршчку** або **чугунку**, у якім варылася каша: *Каша варылася ў гліняным чугунку і накрывалася тарэлкай* [1, с. 198]. У некаторых вёсках гаршчок упрыгожвалі: *Даўжна быць у гліняным гаршочку, а ён устаўлен у які-небудзь мех, каб дзіця было багатым* [1, с. 192]. Пасля таго, як гаршчок разбілі, сімвалічнае значэнне мелі чарапкі: *Б’юць гаршкі, асколкі, або чарапкі, нясуць дамоў і кідаюць у хлеў, штоб вяліся свінкі* [1, с. 200]; *І гэтыя чарапкі, што разаб’еца гаршок, схавайце. Яны палезныя* [1, с. 201].

Сакральнымі прадметамі, які мелі сімвалічны сэнс былі таксама **стужка, матузкі**: *А на шыю і ножкі завязвалі чырвоныя матузочки* [1, с. 196]; *кажух: Яна прымала дзіця ў вывернутым кажусе. Валосавічы; барана: Бабу садзілі на санкі, на барану зуб’ем угору. Старая Дуброва; тачка: Яшчэ вазілі куму на тачцы ў магазін. Валосавічы.*

Вялікае значэнне надавалася першаму купанню: для яго выкарыстоўвалі **хлебныя зёрны**: *Першы раз клалі хлебныя зёрны, металічныя грошы* [1, с. 192]; *чыстацел, дубовая кара: Бабка кідала ў ваду сухую траву чыстацел (каб было ў дзіцяці чыстае цела), дубовую кару (каб былі моцныя зубкі). Гаць Акцябр. Вот яму мыла, каб было для ўсіх міла, дару анучы, каб ножкі не былі босы”. Расвет; грошы: У ваду, дзе купалі, клалі розныя травы і грошы, каб дзіця было ішчаслівае і багатае* [1, с. 196].

5 Назвы абрадавай ежы. Асноўнай сімвалічнай стравой на хрэсьбінах была **каша, бабіна каша, красцінная каша**: *Галоўнае месца на радзінным абедзе займала бабіна каша* [1, с. 198]; *На абедзі галоўным блюдам была красцінная каша* [1, с. 193]. Да яе прыгатавання прад’яўляліся пэўныя патрабаванні: *У кашу канфетак насытаюць і грошы ложаць* [1, с. 194]. У некаторых вёсках Добрушкага раёна першы раз падавалі **падманную кашу**: *Но спачатку падносилі падманную кашу. У гаршчку падносяць бульбу нечышчаную, потым петуха жывого* [1, с. 202].

квас, бліны: *Частаваліся квасам, блінцамі. Расвет; Блінчыкі, кісель: Абавязкова павінны быць на сталі блінчыкі з смятанай і макам, кісель.* [1, с. 198]; *аладкі, булчкі: Аладкі, бублікі, рагалікі, булчкі, якія абмочвалі ў мёд, варэнне* [1, с. 199]; *кісель: Яшчэ быў кісель, розныя ягадныя адвары, малочныя прадукты* [1, с. 199].

6 Назвы адзення, звязанага з радзіннай абраднасцю: **фартух, кохта, спадніца, кажух**: *На парозе іх сустракала бабка-навітуха, на яе адзявалі аўчынны кажух з чорных бараноў* [1, с. 196]; *Парадзіху ўкладвалі на кажух з чорных бараноў* [1, с. 196].

Абрады, звязаныя з сямейным жыццём чалавека, з’яўляюцца праяўленнем традыцыйнай культуры беларусаў, таму ў генетычных адносінах амаль уся лексіка належыць да агульнаславянскага лексічнага фонду. Гэта такія лексемы, як *бабка, дзед, кум, радня, хрысціць, каша, гаршчок, ручнік, кажух, маці, бацька, парадзіха* і інш. [2].

Большасць зафіксаваных лексем з’яўляюцца матываванымі найменнямі. Пад матываванасцю слова звычайна разумеюць “абумоўленасць яго значэння значэннем іншага слова, ад якога яно ўтворана” [3, 121], усведамленне сувязі значэння і гукавой абалонкі, якая выражае гэта значэнне [4, 153].

У адпаведнасці з такім выдзяляюцца розныя тыпы матывацыі: *лексічная* (адносіны матываванага слова з аднакаранёвым словам) і *структурная* (адносіны слова з аднаструктурнымі найменнямі). Пад структурна-семантычным тыпам матывацыі мы разумеем адзінства лексічнай і структурнай матывацыі слова, якое праяўляецца ў яго сувязі з гучаннем і значэннем утваральнай асновы і суадносінах з аднаструктурнымі моўнымі адзінкамі.

Як паказвае аналіз, самым пашыраным тыпам структурна-семантычнай матывацыі разглядаемых назваў з’яўляецца намінацыя паводле працэсуальнай прыкметы: *пахмелкі, хрышчэнік, хрэсьбіны, красціны, радзіны, адведкі, вотведы, сматрыны, рубаха, чарапкі*. У такой дэрывацыі ўдзельнічаюць суфіксы -к-, -ух-, -іц-, -ах, -ын. Радзей утвараюцца найменні ад назоўнікаў: *кажух, бабушка, ручнік*. Зафіксаваны на тэрыторыі Добрушкага раёна і складаныя назвы. Сустракаюцца наступныя мадэлі састаўных назваў:

– прыметнік + назоўнік: *падстаўная каша, падманная каша, красцільная каша, хросны бацька, хросная маці*;

– назоўнік + назоўнік: *венік-галень*;

– дзеяслоў + назоўнік або назоўнік з прыназоўнікам: *уступаць у пай; вадзіць “хвост”;* *збіраць на шапачку; класць на кашу*;

– дзеяслоў + назоўнік + назоўнік з прыназоўнікам: *выціраць рукі аб плацце: Пасля бабцы дарылі падарак, ткань на плацце. Гэта называлася выціраць рукі аб плацце*. Добруш.

Даволі значную групу ў гаворках Добрушкага раёна складаюць экспрэсіўныя абрадавыя назвы. Асаблівасцю эмацыянальна-экспрэсіўнай лексікі з’яўляецца тое, што эмацыянальная афарбоўка накладаецца на лексічнае значэнне слова, але не зводзіцца да яго: дэнататыўнае значэнне слова ўскладняецца канататыўным. Такія лексемы, акрамя намінатыўнай, маюць яшчэ і экспрэсіўную функцыю, якая робіць іх адметнымі, выразнымі ў лексічнай сістэме народна-дыялектнай мовы, і дазваляюць перадаць такія эмацыянальна-ацэначныя адносіны суб’екта да прадмета, як ласкальнасць, іронія, кпіны.

У лексіцы хрэсьбіннага абраду зафіксавана шмат слоў з суфіксамі суб’ектыўнай ацэнкі, якія перадаюць розныя адценні пачуццяў. Такія адценні значэння могуць выражацца ўнутраным зместам моўных адзінак, з’яўляюцца імпліцытнымі – выражацца праз знешнія, фармальныя паказчыкі (суфіксы суб’ектыўнай ацэнкі): *бабулька, хрэснічак, сыночак, дачушка, галубок, рубашачка*.

Іншамоўная лексіка ў межах разглядаемага семантычнага поля складае даволі кампактную мікрагрупу і адносіцца пераважна да так званых “культурных” запазычанняў. Многія з іх былі засвоены беларускай мовай яшчэ ў старажытнасці, з’яўляюцца даўнімі запазычаннямі: з польскай: *кофта* < пол. *kofta*; [2, т. 2, 355]; нямецкай: *хвартух* < пол. *fartuch* < нем. *Vortuch*; [2, т. 2, 300]; лацінскай праз пасрэдніцтва польскай мовы: *касір* < пол. *casa* < лац. *capra* ‘футарал’; [2, т. 2, 300]; арабскіх моў: *хуста* < пол. *chusta* < іт. *fustagno* < ст.лац. *fustanūm* < араб. *Fastât*, стар. назва Каіра;

Абрадавая лексіка, якая да сённяшняга часу шырока функцыянуе на тэрыторыі Добрушкага раёна Гомельскай вобласці, вызначаецца багатай і складанай сістэмай лексічных сродкаў, варыянтнасцю і разнастайнасцю сродкаў з іх семантычнымі і граматычнымі асаблівасцямі, з’яўляецца неад’емнай часткай духоўнай культуры беларусаў, у якой захаваны старажытныя моўныя з’явы.

Спіс выкарыстанай літаратуры

- 1 Радзінна-хрэсьбінныя абрады і звычаі беларусаў (на матэрыяле фальклору Гомельскай вобласці) / аўтары-ўкладальнікі Новак В. С., Шынкарэнка В. К. і інш. – Гомель : Барк, 2013. – 380 с.
- 2 Зеленин, Д. К. Восточнославянская этнография / Д. К. Зеленин. – М. : Наука, 1991. – 511 с.
- 3 Фасмер, М. Этимологический словарь русского языка: В 4-х т.: пер. с нем. и доп. О. Н. Трубачёва / под ред. и с предисл. Б. А. Ларина / М. Фасмер – М., 1986-1987
- 4 Моисеев, А. И. Мотивированность слов // Исследования по грамматике русского языка. Учёные записки ЛГУ, 1963. Вып. 68, № 322.
- 5 Супрун, А. Е. Лекции по лингвистике / А. Е. Супрун. – Мн., 1980.

The article considers the nominations of the maternity and baptismal rite as part of the ritual vocabulary of Belarusians. The article describes the vocabulary recorded on the territory of the Dobrush district of the Gomel Region and collected during folklore and dialectological expeditions of students and teachers of the F. Skarina Gomel State University. A detailed semantic classification of ritual vocabulary is carried out, the ways of their penetration into the Belarusian language are given, the types of structural motivation are determined.

УДК 398:27-468.6(476.7-37Столін)

С. А. ВЯРГЕЕНКА

(г. Гомель, УА “Гомельскі дзяржаўны ўніверсітэт імя Францыска Скарыны”)

А. М. ПАЛУЯН

(г. Гомель, УА “Гомельскі дзяржаўны ўніверсітэт імя Францыска Скарыны”)

МІФ ПА-ЗА ЧАСАМ:

АРХАІЧНЫЯ ВОБРАЗЫ І СІМВАЛЫ Ё ЛЕКАВЫХ ЗАМОВАХ СТОЛІНШЧЫНЫ

У артыкуле на фактычным матэрыяле лекавых замоў Століншчыны аналізуюцца архаічныя вобразы і сімвалы і іх уплыў на агульную карціну тэксту. Адзначаецца, як гэтыя вобразы ілюструюць нацыянальны менталітэт і светапоглядныя ўяўленні беларусаў.

Важнейшым кампанентам духоўнай культуры, якая гістарычна фарміравалася на працягу тысячагадовага існавання чалавечага супольніцтва, адлюстравала, захавала і данесла да нас мудрасць, нацыянальны менталітэт, светапоглядныя ўяўленні, жыццёвы вопыт нашага продка, з’яўляюцца фальклорныя творы, “бо ў штодзённым жыцці чалавека яны неслі і дарадчую, і перасцерагальную, і забаронную функцыю, у значнай меры кіруючы паводзінамі чалавека” [1, с. 6]. Ядро, цэнтр вуснай народнай творчасці, безумоўна, утвараюць сакральныя жанры, сярод якіх значны пласт складае адзін з самых архаічных жанраў – замовы. Замова ўяўляе сабой адзіную цэласную сістэму, якая арганічна ўключае вербальны і паравербальны элементы, якая характарызуецца традыцыйна ўстойлівай семантыкай вобразаў і формул. Сакральная, звышнатуральная сіла замовы была скіравана на тое, каб упарадкаваць, гарманізаваць такія неўпарадкаваныя і негарманізаваныя, з прычыны ўмяшання варожых чалавеку сіл-духаў, свет. Лічылася, што эфектыўнасць уздзеяння замовы залежыць ад дакладнага ўзнаўлення ўсяго абрадавага комплексу: вербальна-акцыянальна-рэальна-атрыбутыўнага. Адхіленне, нават нязначнае, ад канона магло не толькі пашкодзіць замаўляльніку ці аб’екту замаўлення, але і выклікаць адваротны, згубны эфект. Улічваючы